

Antropologia w praktyce – praktyki antropologii

Mateusz Sikora

Uniwersytet Wrocławski

Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych

W kierunku praktycznego wymiaru antropologii

Toward a practical dimension of anthropology

Abstract: The article presents selected forms of the practical use of anthropology. The main aim of text is not an attempt at a complete presentation of practical anthropology. Fragmentation of the description is testimony to the fact that there have been selected only two categories belonging to the broad context of practical anthropology: applied anthropology and the project which extend their range beyond academic discourse. However, the character of anthropology is used to achieve their objectives. The publication is primary concerned with the status of the practical form of anthropology in anthropological discourse, its thematic and methodical range. Attention has been devoted to the historical conditions of the selected forms of anthropology.

Key words: practical anthropology, applied anthropology, engaged anthropology, application of anthropology

Słowa kluczowe: antropologia praktyczna, antropologia stosowana, antropologia zaangażowana, zastosowanie antropologii

Celem artykułu jest próba opisu wybranych aspektów antropologii pozaakademickiej, która obecnie zyskuje coraz większą popularność zarówno w środowisku antropologicznym¹, jak i poza nim. Artykuł nie ma być pełnym omówieniem

¹ O rosnącym zainteresowaniu antropologią pozaakademicką z jednej strony świadczy coraz większa liczba tego typu inicjatyw, z drugiej – szeroka debata dotycząca charakteru i statusu antropologicznych przedsięwzięć zaangażowanych tocząca się w ramach dyscypliny. Zob. *Badania*

praktycznej odmiany antropologii. Jest to raczej propozycja pewnego sposobu interpretacji zjawisk dziejących się aktualnie na szeroko rozumianym gruncie antropologicznym. Opisywany kierunek antropologii nie wpisuje się w jasno zdefiniowaną ramę teoretyczną czy metodologiczną. Cechuje go duże zróżnicowanie, zależne od konkretnego kontekstu. Charakter praktyczny antropologii nie oznacza, że ten jej nurt został całkowicie pozbawiony pierwiastka naukowego. Oznacza natomiast, że cel pragmatyczny tego typu działań jest istotniejszy od celu poznawczego, choć jednocześnie go nie wyklucza.

Głównie mam na myśli problematykę związaną z praktycznym wymiarem zaangażowania, zastosowaniem wiedzy antropologicznej w obrębie przestrzeni publicznej. Odwołuję się do antropologii, której przedstawiciele starają się wyjść poza dyskurs akademicki². Praktyczny kierunek w antropologii rozumiem więc bardzo szeroko, zarówno jako antropologię stosowaną, jak i jako przedsięwzięcia często obejmujące swoim zasięgiem obszary rozleglejsze niż dyskurs naukowy³, wykorzystując jednocześnie potencjał dyscypliny do osiągnięcia celów praktycznych⁴.

Inspiracje i geneza

Dyskusja dotycząca możliwości i zasadności aplikowania wiedzy antropologicznej na gruncie lokalnych społeczności towarzyszyła dyscyplinie niemal od samych jej początków. Genezę prac z szeroko pojętego zakresu antropologii stosowanej

w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane. Red. H. ČERVINKOVÀ, B.D. GOŁĘBNIAK. Wrocław 2010; *Antropologia zaangażowana (?)*. Red. Ł. SOCHACKI, J. STEBLIK, F. WRÓBLEWSKI. Kraków 2010; M. BROCKI: *Antropologia społeczna i kulturowa w przestrzeni publicznej*. Kraków 2013; *Antropologia stosowana*. Red. M. ZĄBEK. Warszawa 2013; M. BEAR: *Między nauką a aktywizmem. O polityczności, płci i antropologii*. Wrocław 2014; M. SONGIN-MOKRZAN: *Zwrot ku zaangażowaniu. Strategie konstruowania nowej tożsamości antropologii*. Wrocław–Łódź 2014.

² M. SONGIN-MOKRZAN: *Zwrot ku zaangażowaniu...*, s. 25.

³ Mam tu na myśli szczególnie sytuacje, w których antropologowie świadomie wykorzystują swoją wiedzę i doświadczenie, wchodząc w związek z instytucjami państwowymi, pozarządowymi lub firmami. Współpraca ta nie musi mieć charakteru naukowego. Ibidem.

⁴ Zdaję sobie sprawę, że do tak rozumianego kierunku antropologii można częściowo zaliczyć również takie nurty, jak na przykład badania w działaniu, antropologia walcząca czy antropologia wyzwolenia, ponieważ przedstawiciele tych podejść angażują się w działania praktyczne na rzecz lokalnych społeczności. W artykule skupiam się jednak na praktycznym wymiarze działalności antropologicznej, dlatego świadomie pomijam te nurty, w których często zaangażowanie ideowe przedkłada się nad cele praktyczne. M. ZĄBEK: *Wprowadzenie. Problemy ze stosowaniem antropologii*. W: *Antropologia stosowana...*, s. 14. Zdaję sobie sprawę, że często cele praktyczne mogą przenikać się z celami emancypacyjnymi i na odwrót, dlatego zaproponowana kategoryzacja ma w głównej mierze charakter porządkujący.

wiąże się z pierwszymi kontaktami cywilizacji zachodniej z kulturami plemiennymi oraz rolniczymi⁵. Problem stosowania antropologii jako pewnego rodzaju inżynierii społecznej⁶ nie jest więc zjawiskiem nowym. Za pierwsze prace stosowane można uznać opisy różnych społeczności pozaeuropejskich zbierane w XVI wieku na zlecenie Watykanu oraz hiszpańskiego króla. Późniejsze, idiograficzne opisy sporządzane przez misjonarzy czy podróżników, po odpowiedniej analizie stanowiły podstawy teorii wytwarzanych w ramach antropologii „gabinetowych”⁷.

Za pierwsze współczesne działania związane z antropologią stosowaną należy uznać te, które podejmowano w Wielkiej Brytanii i USA w pierwszej połowie XX wieku. Na Wyspach Brytyjskich zainteresowanie antropologią stosowaną było związane z potrzebą rozwoju tej dyscypliny w okresie rządów kolonialnych na terenie Afryki. Omawiany nurt mógł się rozwijać za sprawą idei rządów pośrednich (*indirect rule*)⁸, których zwolennikiem i propagatorem był między innymi Bronisław Malinowski:

Tak więc ważna kwestia rządów bezpośrednich w przeciwieństwie do rządów pośrednich wymaga starannego zbadania różnych procesów, dzięki którym do plemienia tubylców mogą dotrzeć wpływy europejskie. Moim zdaniem, jak i zdaniem wszystkich kompetentnych antropologów, niewspółmiernie lepsze jest pośrednie czy zależne sprawowanie rządów⁹.

Praktyka ta opierała się na wykorzystaniu tradycyjnej organizacji plemienną w celu sprawniejszego zarządzania administracją kolonialną. Antropolodzy doradzali przedstawicielom lokalnej władzy, aby jak najpełniej mogli zrozumieć miejscową kulturę. Nadrzędnym celem tych zabiegów było ulepszenie procesu zarządzania koloniami.

Na gruncie amerykańskim antropologia stosowana pojawiła się kilkanaście lat później. John Bennett wskazał trzy podstawowe źródła kształtowania się amerykańskiej antropologii stosowanej w latach trzydziestych XX wieku. Pierwszym z tych źródeł są prace związane z zarządzaniem rezerwatami Indian oraz chęć udzielenia pomocy autochtonom w poradzeniu sobie ze skutkami szoku kulturowego wynikającego z narzucenia im odmiennych wzorców kulturowych. Drugie źródło to studia nad przystosowaniem społeczeństwa do wprowadzania nowych rozwiązań modernizacyjnych. Trzecie – badania nad rozwojem amerykańskich wspólnot wiejskich¹⁰. Dodatkowo, w czasie drugiej wojny światowej antropolodzy amerykańscy zaangażowali się we wspieranie działań swojego kraju. Jednym

⁵ J.W. BENNETT: *Antropologia stosowana i antropologia w działaniu. Aspekty ideologiczne i pojęciowe*. W: *Badania w działaniu...*, s. 303.

⁶ A. POSERN-ZIELIŃSKI: *Antropologia stosowana*. W: *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*. Red. Z. STASZCZAK. Warszawa–Poznań 1987, s. 42–44.

⁷ J.W. BENNETT: *Antropologia stosowana...*, s. 303.

⁸ A. POSERN-ZIELIŃSKI: *Antropologia stosowana...*, s. 42.

⁹ B. MALINOWSKI: *Kultura i jej przemiany. Dzieła*. T. 9. Warszawa 2000, s. 506.

¹⁰ J.W. BENNETT: *Antropologia stosowana...*, s. 303–304.

z przykładów może być działalność Margaret Mead. Antropolożka między innymi analizowała użyteczność kampanii propagandowych dotyczących wspierania morale narodowego w obliczu wojny¹¹. Antropolodzy amerykańscy byli również bezpośrednio zaangażowani w działania wojenne. W niektórych przypadkach pełnili funkcję pośrednika między więźniami a osobami odpowiedzialnymi za administrację. Antropolożka Laura Thompson twierdziła, że dzięki temu zaangażowaniu sytuacja więźniów była zdecydowanie lepsza. W latach późniejszych – pięćdziesiątych i sześćdziesiątych – w amerykańskiej antropologii stosowanej zwrócono uwagę na metody badań terenowych. Temat ten stał się priorytetowy ze względu na odpowiedzialność związaną z wykorzystywaniem wyników badań antropologicznych jako podstawy działań mających wpływ na życie społeczności. Dodatkowo badacz musiał za każdym razem udowodnić swojemu pracodawcy, że metody prowadzonych przez niego badań są właściwe¹².

Przyglądając się historii zachodniej antropologii stosowanej, można dostrzec szeroki zakres tematyczny zainteresowań rozwijanych w ramach tej dyscypliny. Ważna wydaje się kontekstualna analogia pomiędzy amerykańską antropologią stosowaną, związaną z zarządzaniem rezerwatami Indian, oraz brytyjską, związaną z administrowaniem koloniami na terytorium Afryki. Amerykańskie przykłady zastosowania antropologii dostarczają zwolennikom tego podejścia argumentów na to, że może ono umożliwiać kompetentne praktyczne sprawdzanie różnego rodzaju reform i ogólnych modyfikacji społecznych, stając się czymś na wzór inżynierii społecznej.

Praktyczne zastosowanie perspektywy antropologicznej dało o sobie znać również na gruncie polskiej etnografii i etnologii. Zwrócili na to uwagę autorzy artykułów, które znalazły się w opublikowanej pod koniec lat siedemdziesiątych XX wieku monografii *Funkcje społeczne etnologii*¹³. Skupili się oni na społecznej użyteczności tej nauki, a także przedstawili propozycje nowych – jak na tamte czasy – zastosowań wiedzy wypracowanej na jej gruncie. W artykule wprowadzającym do książki Józef Burszta zwrócił uwagę, że na gruncie polskim pragmatyczny wymiar badań i poznania kultury można odnaleźć już w ludoznawstwie XIX wieku. Wskazał przy tym, że w okresie kiedy kształtowała się etnografia i etnologia, niezwykle istotny był kontekst ideologiczny – narodowy¹⁴. Romantyczne zainteresowania folklorem były wykorzystywane do kreowania treści ludowych jako fundamentów literatury narodowej. Charakterystyczne dla tamtego okresu zainteresowania słowiańszczyzną współtworzyły świadomość etniczną¹⁵. Burszta,

¹¹ M.W. KOWALSKI: *Antropolodzy na wojnie. O brudnej użyteczności nauk społecznych*. Warszawa 2015.

¹² Ibidem, s. 303–310.

¹³ *Funkcje społeczne etnologii*. Red. Z. JASIEWICZ. Poznań 1979.

¹⁴ J. BURSZTA: *Etnologia w służbie społecznej. Dokonania i perspektywy*. W: *Funkcje społeczne etnologii*. Red. Z. JASIEWICZ. Poznań 1979, s. 7–10.

¹⁵ Ibidem.

opisując bliższą współczesności historię dyscypliny, stwierdził, że pod koniec lat siedemdziesiątych polska etnologia „łączy ściśle teorię z praktyką społeczną; są to jakby dwie strony tego samego medalu”¹⁶. W związku z tym zakres tematyczny opracowań etnologów był blisko związany ze społecznymi problemami natury praktycznej. Etnografowie zaangażowali się w ochronę zabytków, rozpoczęli dokumentację ludowych dzieł muzycznych. Efekty ich pracy stanowiły istotny element działalności „kulturalno-oświatowej na wszystkich szczeblach” w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych¹⁷. Istotne ze względów pragmatycznych wydają się również analizy etnologów dotyczące takich procesów, jak industrializacja¹⁸, urbanizacja¹⁹, osadnictwo na ziemiach zachodnich i północnych²⁰.

Omawiany typ antropologii, nie będąc ściśle określoną perspektywą naukową, nie cechuje się spójną i jasną chronologicznie historią. Możliwe wydaje się jednak wskazanie podejść, które wywarły znaczący wpływ na kierunek jego rozwoju. Niewątpliwie przykłady dotyczące Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, a także Polski rysują szeroki kontekst praktycznego wykorzystania antropologii. Należy jednocześnie zaznaczyć, że przedstawione przypadki to właśnie jedynie przykłady, a korzeni dyscypliny można upatrywać w wielu innych przedsięwzięciach, w których antropolodzy, realizując kolejne działania, kierowali się celami nie tylko poznawczymi, ale także pragmatycznymi.

Uwarunkowania historyczne nie są jedynym czynnikiem wpływającym na charakter omawianego nurtu. Istotny jest również kontekst współczesny. Przyczyn rosnącej popularności tego typu antropologii można szukać na przykład w niedawnej reformie szkolnictwa wyższego w Polsce²¹. W rezultacie na uczelnie nałożono obowiązek wprowadzenia zajęć, które mogą mieć wymierny wpływ na dostosowanie wiedzy i umiejętności absolwenta do bieżących wymogów na rynku pracy i uwarunkowań gospodarczych²². O ile w przypadku niektórych kierunków ścisłych tego rodzaju zmiany wydają się zasadne i łatwe do przeprowadzenia, to w przypadku kierunków humanistycznych tego rodzaju modyfikacje są dalece kontrowersyjne. Dotyczy to między innymi etnologii. Według niektórych

¹⁶ Ibidem, s. 10.

¹⁷ Por. ibidem; J. CZAJKOWSKI: *Společne i vychowawcze zadania muzeum skansenowskich*. W: *Funkcje społeczne etnologii...*, s. 166–174.

¹⁸ D. TYLKOWA: *Chłopskie umiejętności techniczne a modernizacja wsi*. W: *Funkcje społeczne etnologii...*, s. 76–79.

¹⁹ J. DAMROSZ: *Kształtowanie się funkcji społecznych etnologii w społeczeństwie planującym*. W: *Funkcje społeczne etnologii...*, s. 115–123.

²⁰ W. SADOWSKI: *Rola etnografii w integracji społecznej regionu gorzowskiego po roku 1945*. W: *Funkcje społeczne etnologii...*, s. 232–236.

²¹ Ustawa z dnia 18 marca 2011 r. o zmianie ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym, ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz. U. 2011 nr 84 poz. 455).

²² M. SONGIN-MOKRZAN: *Zwrot ku zaangażowaniu...*, s. 41.

badaczy zmiany będące konsekwencją zwrócenia się w kierunku praktycznego wykorzystania dyscypliny mogą być szkodliwe dla niej samej.

Z drugiej strony, tego typu antropologia wydaje się pozytywną odpowiedzią na zmiany proponowane w ramach reformy. Zarówno antropologia stosowana, jak i przedsięwzięcia wykorzystujące potencjał antropologii w osiąganiu celów praktycznych wpisują się swoim charakterem w działania zmierzające do wyprowadzenia antropologii za mury akademii i dostosowania kształcenia do aktualnego zapotrzebowania na rynku pracy. Szerzej na problem praktycznego charakteru antropologii spojrzął Maciej Ząbek:

W ciągu ostatnich dekad na rynku pracy w Polsce zaszły zmiany wymagające niemal od początku znacznej profesjonalizacji, a przynajmniej pewnego rozeznania się w ewentualnych możliwościach zatrudnienia osób z umiejętnościami typowymi dla antropologów. Pojawiła się potrzeba umiejętnego przekonania do siebie potencjalnych pracodawców, którzy często nie wiedzą jeszcze, do czego może im się przydać absolwent etnologii. Wykazania, że etnologowie są właśnie tymi, którzy przynajmniej w pewnym zakresie mogą pomóc rozwiązywać trudne problemy społeczne, dotyczące przemysłu, medycyny czy pomocy zagranicznej²³.

Propozycja Ząbka wydaje się próbą uzawodowienia antropologii. Sprawienia, by absolwenci tego kierunku zdobyłą w ramach studiów wiedzę i doświadczenie mogli wykorzystywać w pracy zawodowej. Aby było to możliwe, potrzebne jest, z jednej strony, wyposażenie absolwentów w odpowiednie narzędzia, z drugiej zwiększenie – szczególnie pośród ewentualnych przyszłych pracodawców – kapitału symbolicznego dyscypliny.

Status praktycznego wymiaru antropologii w antropologicznym dyskursie naukowym

Zarówno antropologię stosowaną, jak i działania wykraczające poza dyskurs naukowy, a wykorzystujące możliwości antropologii, należy zaklasyfikować do antropologii zaangażowanej. Taki porządek jest możliwy, jeśli spojrzeć na antropologię zaangażowaną – za Martą Songin-Mokrzan – bardzo szeroko. Badaczka refleksję zaangażowaną zaproponowała bowiem rozpatrywać z jednej strony jako „namysł nad możliwościami i warunkami poznawczymi antropologii; sposobami wytwarzania wiedzy i miejsca, jakie w tym procesie zajmuje podmiot, oraz konsekwencjami metodologicznymi i etycznymi”; z drugiej jako debatę „wokół problematyki związanej z praktycznym wymiarem zaangażowania, zastosowaniem wiedzy antropologicznej w obrębie przestrzeni publicznej”²⁴.

²³ M. ZĄBEK: *Słowo wstępne*. W: *Antropologia stosowana...*, s. 7.

²⁴ M. SONGIN-MOKRZAN: *Zwrot ku zaangażowaniu...*, s. 25.

Antropolożka podkreślała jednocześnie, że obie te kategorie pozostają w ściślejszej relacji, wzajemnie na siebie wpływając i przenikając się. Tak rozumiana antropologia zaangażowana nie jest więc traktowana jako subdyscyplina²⁵; termin „zaangażowana” występuje jako przymiotnik określający charakter działań przedstawicieli tego rodzaju antropologii²⁶. Niewątpliwie działania skierowane w stronę praktycznego zastosowania antropologii – nawiązując swoim charakterem do utylitarnej funkcji nauki – sytuują się po stronie zaangażowanego rodzaju praktyki antropologicznej. Jak zauważyła Songin-Mokrzan, o „antropologii zaangażowanej można [...] mówić jako o koncepcji ściśle akademickiej oraz jako praktyce, która pragnie ów akademicki dyskurs przekroczyć”²⁷. Jednocześnie praktyka antropologiczna nie musi być traktowana w tym kontekście wyłącznie jako działalność naukowa, w której samorefleksyjni naukowcy dostarczają twierdzeń charakteryzujących się wysokim stopniem sprawdzalności i komunikowalności²⁸.

Obecnie w debacie dotyczącej zaangażowania w antropologii jednym z istotniejszych wątków wydaje się pytanie o to, w którym miejscu kończy się antropologia a zaczyna aktywizm²⁹. Sądzę, że w przypadku dyskusji dotyczącej możliwości wykorzystania antropologii poza akademią pytanie to można postawić inaczej, zastanawiając się, w którym miejscu kończy się antropologia, a zaczyna wykorzystywanie metod i doświadczenia akademickiego do realizacji pozaakademickich zamierzeń. Takie ujęcie umożliwi wskazać tych elementów praktycznego wymiaru antropologii, które przynależą do szeroko pojętego dyskursu naukowego, oraz tych, które wykraczają poza jego ramy.

Badacze realizujący przedsięwzięcia wpisujące się w ten nurt najczęściej wykraczają swoimi zainteresowaniami naukowymi poza tematy typowo akade-

²⁵ Rozumienie antropologii zaangażowanej jako w miarę spójnej dyscypliny można odnaleźć w polskiej literaturze antropologicznej. Np. M. ZĄBEK: *Wprowadzenie...* s. 32; M. GRABOWSKA, A. KOŚCIŃSKA: *Antropologia stosowana i zaangażowana wobec dyskryminacji ze względu na płeć i seksualność*. W: *Antropologia stosowana...*, s. 274.

²⁶ M. SONGIN-MOKRZAN: *Zwrot ku zaangażowaniu...*, s. 23–25.

²⁷ *Ibidem*, s. 25.

²⁸ M. BUCHOWSKI: *Czy antropologia powinna być antyokultystyczna, apolityczna i pansemiotyczna? Kilka uwag na marginesie książki Marcina Brockiego „Antropologia. Literatura – dialog – przekład”*. „Lud” 2010, nr 84, s. 378.

²⁹ Za oś niezgody należy przyjąć różnie definiowane kategorie dystansu i zaangażowania w antropologii. W znacznym uproszczeniu spór ten można sprowadzić do dwubiegunowej przestrzeni, której pierwszy biegun stanowi „twarda” koncepcja nauki, Weberowska, wolna od wartości – analiza oparta na zobiektywizowanych procedurach badawczych (M. BAER: *Między nauką a aktywizmem...*, s. 10), natomiast drugi – aktywizm. Należy jednak zaznaczyć, że w ramach zwolenników drugiego podejścia definiowany przez nich aktywizm można opatrzyć etykietką antropologii. Według tej grupy antropologów podejmowanie tematów istotnych ze względu na interes społeczny powinno być rozumiane nie jako oddanie się w ręce konkretnej ideologii lecz jako działalność umożliwiającą aplikację wiedzy zdobytej w trakcie badań (M. SONGIN-MOKRAN: *Zwrot ku zaangażowaniu...*, s. 117).

mickie³⁰, skupiając się na problemach praktycznych. Antropologię stosowaną rozumiem tu jako rodzaj badań i działań, w których metody, wiedza i teorie antropologiczne są wykorzystywane do rozwiązywania konkretnych problemów natury praktycznej. Będą to więc prace badawcze, z których robi się praktyczny użytek, a także działalność badawcza podejmowana na zamówienie instytucji pozanaukowych. Jednocześnie – zdaniem Ząbka – nie powinno się traktować antropologii stosowanej jako subdyscypliny antropologii, ponieważ nie wyróżnia się ona ani podejmowaną tematyką – która jest wręcz nieograniczona, ani metodami badawczymi³¹. Badania antropologiczne mogą w tym wypadku być wykorzystane do rozwiązywania aktualnych problemów społecznych, mogą przyczynić się również do rozwoju przedsiębiorstw. Cel badań stosowanych, w większości przypadków, określany jest ogólnie przez osoby lub instytucje zlecające antropologom ich realizację. Należy zauważyć, że istotą badań stosowanych jest to, że mają one charakter analityczny, w związku z tym przynależą do szerokiego dyskursu naukowego.

Odmienny od antropologii stosowanej charakter mają projekty, których wykonawcy nie zakładają prowadzenia badań naukowych, a jednocześnie wykorzystują dorobek antropologii. Taki kierunek praktycznego wykorzystania antropologii nie powinien być, moim zdaniem, sytuowany na osi dystansu i zaangażowania w naukę, ponieważ podejmowane zgodnie z nim działania nie przynależą do dyskursu naukowego. Należy jednak wspomnieć, że korzystanie z dorobku antropologii pozbawione naukowego wymiaru mieści się w kategorii antropologii zaangażowanej pojmowanej jako „praktyka przekraczająca akademicki dyskurs”³².

Status praktycznego wymiaru antropologii w dyskursie antropologicznym wydaje się być niejednoznaczny. Spowodowane jest to włączeniem do jednego zbioru perspektywy naukowej, którą jest antropologia stosowana, oraz przedsięwzięć wykraczających swoim charakterem poza kategorie naukowości. Sądzę jednak, że taka synteza jest możliwa, szczególnie jeśli spojrzymy na wspólny cel obu podejść, w którym wymiar pragmatyczny działań jest priorytetowy wobec poznania. Tak rozumiana antropologia może być interpretowana jako jedna z wielu możliwych form antropologicznego zaangażowania. W kolejnym fragmencie podjąłem próbę wskazania innych cech, które mogą charakteryzować ten kierunek antropologii.

³⁰ Mam tu na myśli taki przedmiot antropologicznej refleksji, w którym funkcja poznawcza, estetyczna i waloryzacyjna jest istotniejsza od funkcji praktycznej (M. BUCHOWSKI: *Zmiana w antropologii*. W: *Antropologia wobec zmiany. Zmiana społeczna w perspektywie teoretycznej*. Red. J. KURCZEWSKA et al. Warszawa 1995, s. 65).

³¹ M. ZĄBEK: *Wprowadzenie...*, s. 15.

³² M. SONGIN-MOKRZAN: *Zwrot ku zaangażowaniu...*, s. 25.

Zakres tematyczny

Pomimo różnic występujących między antropologią stosowaną a projektami, w których wykorzystuje się narzędzia i doświadczenie antropologiczne do realizacji pozaakademickich zamierzeń, granice tematyczne tych podejść wydają się zbliżone. Łatwo się jednak domyślić, że tego rodzaju granice po pierwsze nie są stałe, a po drugie trudno je jednoznacznie określić. Wynika to między innymi z zasygnalizowanego problemu różnego definiowania granic dyscypliny przez poszczególnych badaczy. Praktyczne zastosowanie antropologii dla jednych będzie oznaczało oddalenie antropologii od nauki i skierowanie się w objęcia ideologii³³, dla drugich – jedną z ważniejszych cech tej dyscypliny³⁴.

Spectrum tematyczne przedsięwzięć z zakresu antropologii stosowanej jest niezwykle szerokie. Granice tej dziedziny, z jednej strony, obejmują problemy natury praktycznej, które mogą być za jej pośrednictwem rozwiązane. Z drugiej strony, antropologia stosowana mieści się w obrębie badań antropologicznych, a tym samym w granicach nauki. Marginesy projektów inspirowanych antropologią wydają się być jeszcze rozleglejsze. Jak wspomniano, i co trzeba jeszcze raz podkreślić, w przypadku tego rodzaju projektów świadomie wykorzystuje się narzędzia i doświadczenie antropologiczne do realizacji konkretnych pozanaukowych działań. W tym kontekście opisywane przedsięwzięcia zbliżają się do antropologii stosowanej, która – o czym pisał Ząbek – opiera się na założeniu, że przedstawiciele tej dyscypliny:

[...] wchodzi w świadomy układ z instytucjami państwowymi, pozarządowymi lub firmami zajmującymi się działalnością gospodarczą, dla osiągnięcia określonego celu. Nie muszą być pracownikami naukowymi zatrudnianymi przez instytucje typu akademickiego, natomiast z pewnością powinni być profesjonalistami wykonującymi zawód antropologa/etnografa³⁵.

Innymi słowy, granicą praktycznego wymiaru antropologii, oprócz aspektu praktycznego i naukowego (w przypadku antropologii stosowanej), będzie świadome i intencjonalne wykorzystanie wykształcenia antropologicznego do realizacji pozanaukowych zamierzeń.

Jak zauważył Raymond Firth – w swoim szkicu, w którym starał się nakreślić aktualną kondycję antropologii – współczesne zainteresowania badaczy stają się coraz bardziej pragmatyczne. Antropolodzy zaczynają realizować praktycznie zorientowane projekty publiczne ze względu nie tylko na łatwiejszy dostęp do

³³ M. BROCKI: *Antropologia społeczna i kulturowa...*, s. 56.

³⁴ M. ZĄBEK: *Wprowadzenie...*, s. 13–38.

³⁵ *Ibidem*, s. 15.

środków finansowych, ale również na poczucie odpowiedzialności społecznej³⁶. Podobne stanowisko zajął George Marcus, stwierdzając:

Wśród studentów fascynacja teorią i debatą akademicką na temat zmieniających się porządków społecznych i kulturowych ustąpiła na rzecz aktywizmu, napędzanego zdrowym rozsądkiem połączeniem pragmatyzmu i idealizmu³⁷.

W związku z tak szerokimi możliwościami wykorzystania opisywanego podejścia, nieograniczony, a z pewnością niemożliwy do jednoznacznego określenia, wydaje się zakres tematyczny omawianego nurtu. W dalszej części podrozdziału przedstawiam kilka przykładów tego rodzaju praktyk, zaczerpniętych z literatury antropologicznej.

Antropolodzy szczególnie zainteresowani praktycznym wymiarem swojej dyscypliny mogą zaangażować się w wykonywanie ekspertyz potrzebnych w przygotowywaniu i realizacji projektów publicznych. Mogą brać udział w takich projektach także jako konsultanci służący swoją wiedzą i doświadczeniem³⁸. Mają kompetencje do tego, aby pełnić funkcję ekspercko-przedstawicielską pośród różnego rodzaju mniejszości³⁹. Uczestniczą we wprowadzaniu innowacji w strukturach organizacji pozarządowych⁴⁰. Ich praca znajduje szerokie zastosowanie również w biznesie i przemyśle⁴¹. Może się wiązać z realizacją tradycyjnych zadań etnografa, takich jak doradztwo folklorystyczne⁴² czy współpraca z jednostkami kulturalno-oświatowymi⁴³. Może mieć także charakter ściśle nawiązujący do współczesności, jak na przykład w przypadku prowadzenia szkoleń dla żołnierzy czy przedsiębiorców pracujących w obcym im środowisku kulturowym⁴⁴. Ponadto antropolodzy sporządzają diagnozy dla korporacji, realizują badania komercyjne⁴⁵, pracują nad zmianą wizerunku konkretnych produktów sprzeda-

³⁶ R. FIRTH: *Czy antropologia społeczna ma przyszłość?* W: *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*. Red. M. KEMPNY, E. NOWICKA. Przeł. A. KOŚCIAŃSKA. Warszawa 2003, s. 19–34.

³⁷ G. MARCUS: *How Short Can Fieldwork Be?* „Social Anthropology” 2008, nr 3 (15), s. 363.

³⁸ Zob. M. GAWĘCKI: *Kazachstańscy Polacy. Czy antropologia stosowana jest stosowana*. W: *Wschód w polskich badaniach etnologicznych i antropologicznych. Problematyka, badacze, znaczenie*. Red. Z. JASIEWICZ. Poznań 2004.

³⁹ L. MRÓZ: *Antropologia w działaniu czy antropologia współpracująca. Przypadek Romów*. W: *Antropologia stosowana...*, s. 197–228.

⁴⁰ M. ZĄBEK: *Antropolog w służbie publicznej*. W: *Antropologia stosowana...*, s. 167–168.

⁴¹ *Ibidem*, s. 293–321.

⁴² R. KANTOR: *Etnograf jako inspirator poczynań kulturalnych w badanej zbiorowości*. W: *Funkcje społeczne etnologii...*

⁴³ J. NIEDŹWIECKI: *Etnografia w działalności oświatowej muzeów. Na przykładzie województwa piłskiego*. W: *Funkcje społeczne etnologii...*, s. 189–196.

⁴⁴ M. ZĄBEK: *Antropolog w służbie...*, s. 166–167.

⁴⁵ A. SKOWRON: *Etnologia na sprzedaż. (Obszar zawodowy: badania komercyjne)*. W: *Etnolog na rynku pracy*. Red. K. BARANIAK, A.W. BRZEZIŃSKA, B. WIŚNIEWSKI. Poznań 2013.

wanych przez firmy⁴⁶, co wszystko ma się przyczyniać do wzrostu dochodów przedsiębiorstwa. W sytuacjach szczególnych antropologów angażuje się jako ekspertów w trakcie prowadzenia działań wojennych lub mających na celu walkę z terroryzmem⁴⁷.

Przykłady te wskazują tylko kilka obszarów dostępnych dla antropologa zorientowanego na zastosowanie swojej dyscypliny poza akademią. Łatwo sobie wyobrazić, jak bardzo mogą się różnić metody i teorie, którymi posiłkują się antropolodzy w ramach wspomnianych obszarów pracy zawodowej, a przecież zostały wskazane tylko wybrane. Kwestie poruszane przez przedstawicieli tego podejścia są zróżnicowane, zależne od aktualnych potrzeb i priorytetów wyrażanych zarówno przez społeczeństwo, jak i przez przedstawicieli poszczególnych instytucji.

O metodzie

Rozważania dotyczące zakresu tematycznego antropologii zorientowanej na wymiar praktyczny wskazują, że nie jest ona nurtem spójnym. Podobna inkoherencja ujawnia się na gruncie metodologicznym. Sądzę, że trudna do obronienia byłaby teza o spójnej, w pełni wykształconej i wyrazistej metodologii w antropologii pozaakademickiej. Podejście to cechuje się zbiorem różnorodnych metod, które umiejętnie dobrane i wykorzystane mogą przyczynić się do poszerzenia wiedzy istotnej z pragmatycznego punktu widzenia.

Na tego rodzaju rozwój antropologii – zróżnicowanej pod względem metod i teorii, ale tworzącej jedną dyscyplinę – kilkanaście lat temu zwrócił uwagę Raymond Firth:

W najbliższej przyszłości antropologia społeczna zapewne nie stworzy ani całościowej syntezy metody badań, ani zunifikowanej teorii społeczeństwa. Następstwem różnorodności teorii i jej fragmentarycznych osiągnięć może być powstanie powszechnego zasobu ogólnych, teoretycznych koncepcji natury społeczeństwa⁴⁸.

Antropologii ukierunkowanej na wymiar praktyczny nie należy ujmować pod względem metodologicznym syntetycznie. Moim zdaniem, może ona być traktowana jako jeden z wyników – przywołanej przez Firtha – teoretycznej, a także metodologicznej różnorodności w antropologii w ogóle.

⁴⁶ K. HAFNER: *Coming of Age in Palo Alto*. New York Times, 10.06.1999. <http://www.nytimes.com/1999/06/10/technology/coming-of-age-in-palo-alto.html> [data dostępu: 20.03.2015].

⁴⁷ Por. M.W. KOWALSKI: *Antropolodzy na wojnie...*

⁴⁸ R. FIRTH: *Czy antropologia społeczna ma przyszłość...*, s. 21.

Praca antropologa mieszcząca się w tym nurcie nie kończy się na opisywaniu, analizowaniu czy interpretowaniu. Może przyczyniać się do stawiania istotnych dla danej społeczności hipotez i diagnoz czy wręcz do wprowadzania konkretnych rozwiązań. Oznacza to, że w tej perspektywie antropolog wciela się w rolę praktyka, aktywnie działającego na rzecz realizacji określonego przedsięwzięcia. Warto zauważyć, że w przypadku antropologii o wymiarze praktycznym – ze względu na jej szeroki zakres tematyczny – zaangażowanie antropologów nie sprowadza się do ich eksperckiej roli, na przykład jako rzeczników danej wspólnoty⁴⁹.

Różnorodność metodologiczna jest drugim, po różnorodności tematycznej, aspektem zbliżającym do siebie antropologię stosowaną i inicjatywy w jakiejś mierze oparte na metodach i praktykach antropologicznych. Konkretnie metody wykorzystywane na gruncie antropologii są dopasowywane do określonego problemu. Warto jednak zaznaczyć, że w ramach antropologii poza akademią szczególnie często stosuje się metody jakościowe, zdefiniowane przez Normana Denzina i Yvone Lincoln jako:

[Zespół – M.S.] interpretatywnych, materialnych praktyk, które czynią świat widzialnym. Praktyki te przekształcają świat. Przeobrażają go w serie reprezentacji [...]. Na tym poziomie badania jakościowe to interpretatywne, naturalistyczne podejście do świata. Oznacza to, że badacze jakościowi badają rzeczy w ich naturalnym środowisku, próbują nadać sens lub interpretować zjawiska przy użyciu terminów, którymi posługują się badani ludzie⁵⁰.

Jedną z przyczyn popularności tego rodzaju metod może być fakt, że umieszczają one obserwatora w konkretnej rzeczywistości⁵¹, co w przypadku przedsięwzięć mających na celu świadomą ingerencję w otoczenie wydaje się szczególnie istotne.

Patrząc z innej perspektywy, w zakresie antropologii ukierunkowanej na praktykę dostrzega się istotne różnice w sposobie stosowania metod jakościowych i interpretacji ich wyników. Kolejny raz pojawia się bowiem podział na sferę naukową i nienaukową opisywanego nurtu. W przypadku antropologii stosowanej wykorzystywane metody muszą spełniać podstawowe kryteria naukowe. Jak zauważył Aleksander Posern-Zieliński w słownikowej definicji antropologii stosowanej, podejście to polega na „prowadzeniu praktycznie zorientowanych studiów, których celem jest wykorzystanie ustaleń teoretycznych oraz zebranych i opracowanych danych źródłowych”⁵². Wyraźnie widoczna jest więc konieczność odwoływania się do metod *stricte* naukowych.

⁴⁹ M. BROCKI: *Antropologia społeczna i kulturowa...*, s. 67.

⁵⁰ N.K. DENZIN, Y.S. LINCOLN: *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*. W: *Metody badań jakościowych*. T. 1. Red. EIDEM. Przeł. K. PODEMSKI. Warszawa 2010, s. 23.

⁵¹ Ibidem.

⁵² A. POSERN-ZIELIŃSKI: *Antropologia stosowana...*, s. 42–44.

Wymagań takich nie stawia się w przypadku inicjatyw pozaakademickich korzystających z potencjału myśli antropologicznej. Tu kryteria naukowe nie obowiązują, co umożliwia dowolne przeformułowywane i modyfikowane metod, a kryterium oceny ich skuteczności jest osiągnięcie celu praktycznego. Istotniejsza od naukowej sprawdzalności czy komunikowalności staje się możliwość zastosowania metod, wiedzy i teorii antropologicznych do rozwiązywania konkretnych problemów natury praktycznej. Możliwe jest więc odwołanie się wielu metod, w tym ilościowych, które mogą się wzajemnie przenikać, tworząc swego rodzaju patchworki, których charakter i sposoby zastosowania są warunkowane przez cel praktyczny.

Antropologia o wymiarze praktycznym bazuje zatem na wielu zróżnicowanych metodach. Trudne wydaje się pełne opisanie stosownych technik. Można jednak wskazać kilka przykładowych narzędzi, które szczególnie często wykorzystuje się w projektach wyrosłych na tym gruncie. Do tego typu praktyk antropologicznych można zaliczyć: działania oparte na współuczestnictwie (obserwacja uczestnicząca⁵³, badania oparte na współpracy⁵⁴), działania zakładające mniej lub bardziej jawny udział antropologa (obserwacja ukryta, obserwacja nieuczestnicząca, *shadowing*⁵⁵), „klasyczne” badania antropologiczne (wywiad standaryzowany, wywiad niestandaryzowany, zogniskowany wywiad grupowy, wywiad narracyjny⁵⁶), badania zakładające istotny wpływ antropologa na lokalną rzeczywistość (badania interwencyjne⁵⁷), a także badania z wykorzystaniem przestrzeni wirtualnej lub filmu⁵⁸. Przywołane metody przynależą do szerokiego kontekstu metodologicznego antropologii wychodzącej poza akademię, jednocześnie nie są czymś właściwym wyłącznie dla tego rodzaju antropologii. Dodatkowo należy zaznaczyć, że metody te są często dowolnie modyfikowane, co oznacza, że ich zakres i charakter jest ograniczany lub rozszerzany względem pierwotnych ram.

⁵³ M. KOSTERA: *Antropologia organizacji. Metodologia badań terenowych*. Warszawa 2013, s. 116–121.

⁵⁴ L.E. LAISSITER: *Etnografia współpracująca i antropologia publiczna*. Przeł. A. KOŚCIŃSKA, M. PETRYK. W: *Badania w działaniu...*, s. 449–488.

⁵⁵ M. KOSTERA: *Antropologia organizacji...*, s. 111–115.

⁵⁶ M. HAMMERSLAY, P. ATKINSON: *Metody badań terenowych*. Przeł. S. DYMZYK. Poznań 2000, s. 140–145.

⁵⁷ M. ZĄBEK: *Wprowadzenie...*, s. 16.

⁵⁸ Ibidem.

Konkluzje

Obecnie dużo pisze się i mówi o powszechnym kryzysie akademickich studiów humanistycznych⁵⁹, dotyczącym między innymi, oczywiście, antropologii – określonej przez Alfreda Kroebera mianem najbardziej humanistycznej ze wszystkich nauk i najbardziej naukowej z całej humanistyki⁶⁰. Za jedną z głównych przyczyn tego kryzysu uznaje się niedostosowanie programu studiów humanistycznych do współczesnych realiów, a także zbyt dużą liczbę absolwentów opuszczających co rok uniwersytety. Antropolodzy, umiejscawiając się na granicy nauk humanistycznych i społecznych, znaleźli się w dość komfortowej sytuacji, która umożliwia im zajęcie się w sposób jakościowy aktualnymi problemami społecznymi. Opisany nurt wpisuje się właśnie w tego rodzaju antropologię. Stanowi jednocześnie jedną z dróg wyjścia z szeroko pojętego kryzysu akademickich studiów humanistycznych, umożliwiając absolwentom znalezienie interesującego miejsca pracy⁶¹.

W artykule podjąłem próbę przedstawienia charakterystyki zjawiska stosowania antropologii w realizowaniu działań mających cele praktyczne. Zjawisko to nie jest jednoznaczne, czego wynikiem są liczne kontrowersje pojawiające się w debatach dotyczących przybliżonych tu problemów. Istotne wydaje się podjęcie głębszej refleksji nad konsekwencjami uprawiania tego rodzaju antropologii, która oprócz wspomnianych korzyści może nieść z sobą zagrożenia, związane na przykład z banalizacją dyscypliny. Ważne wydaje się również zwrócenie uwagi na standardy etyczne projektów. Artykuł należy zatem potraktować jako próbę opisu nie jasno wyodrębnionego nurtu, ale raczej cech składających się na pewną formę współczesnej antropologii.

Bibliografia

Literatura zwarta

Antropologia zaangażowana (?). Red. Ł. SOCHACKI, J. STEBLIK, F. WRÓBLEWSKI. Kraków 2010.
BEAR M.: *Między nauką a aktywizmem. O polityczności, płci i antropologii*. Wrocław 2014.

⁵⁹ Procesy zmian w szkolnictwie wyższym są tematem bardzo szerokim (zob. np. M. CZER-
PANIĄK-WALCZAK: *Fabryka dyplomów czy universitas*. Kraków 2013). W artykule zagadnienie to
zostało potraktowane ogólnie, ponieważ głównym celem nie była refleksja nad tym, w jaki sposób
antropologia może poradzić sobie z omawianymi problemami.

⁶⁰ Cyt. za: M.W. KOWALSKI: *Antropolodzy na wojnie...*, s. 13.

⁶¹ Zob. M. ZĄBEK: *Antropologia w biznesie i przemyśle*. W: *Antropologia stosowana...*, s. 293–322.

- BENNETT J.W.: *Antropologia stosowana i antropologia w działaniu. Aspekty ideologiczne i pojęciowe*. W: *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane*. Red. H. ČERVINKOVÁ, B.D. GOŁĘBNIAK. Wrocław 2010, s. 297–337.
- BROCKI M.: *Antropologia społeczna i kulturowa w przestrzeni publicznej*. Kraków 2013.
- BUCHOWSKI M.: *Zmiana w antropologii*. W: *Antropologia wobec zmiany. Zmiana społeczna w perspektywie teoretycznej*. Red. KURCZEWSKA J. et al. Warszawa 1995, s. 60–70.
- BURSZTA J.: *Etnologia w służbie społecznej. Dokonania i perspektywy*. W: *Funkcje społeczne etnologii*. Red. Z. JASIEWICZ. Poznań 1979, s. 3–13.
- CZAJKOWSKI J.: *Społeczne i wychowawcze zadania muzeum skansenowskich*. W: *Funkcje społeczne etnologii*. Red. Z. JASIEWICZ. Poznań 1979, s. 166–174.
- CZERPANIAK-WALCZAK M.: *Fabryka dyplomów czy universitas*. Kraków 2013.
- DAMROSZ J.: *Kształtowanie się funkcji społecznych etnologii w społeczeństwie planującym*. W: *Funkcje społeczne etnologii*. Red. Z. JASIEWICZ. Poznań 1979, s. 115–123.
- DENZIN N.K., LINCOLN Y.S.: *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*. W: *Metody badań jakościowych*. T. 1. Red. EIDEM. Warszawa 2010, s. 19–75.
- FIRTH R.: *Czy antropologia społeczna ma przyszłość?* W: *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*. Red. M. KEMPNY, E. NOWICKA. Warszawa 2003, s. 19–34.
- GAWĘCKI M.: *Kazachstańscy Polacy. Czy antropologia stosowana jest stosowana*. W: *Wschód w polskich badaniach etnologicznych i antropologicznych. Problematyka, badacze, znaczenie*. Red. Z. JASIEWICZ. Poznań 2004, s. 53–58.
- GRABOWSKA M., KOŚCIŃSKA A.: *Antropologia stosowana i zaangażowana wobec dyskryminacji ze względu na płeć i seksualność*. W: *Antropologia stosowana*. Red. M. ZĄBEK. Warszawa 2013, s. 273–290.
- HAMMERSLAY M., ATKINSON P.: *Metody badań terenowych*. Poznań 2000.
- KANTOR R.: *Etnograf jako inspirator poczynań kulturalnych w badanej zbiorowości*. W: *Funkcje społeczne etnologii*. Red. Z. JASIEWICZ. Poznań 1979, s. 63–67.
- KOSTERA M.: *Antropologia organizacji. Metodologia badań terenowych*. Warszawa 2013.
- KOWALSKI M.W.: *Antropolodzy na wojnie. O brudnej użyteczności nauk społecznych*. Warszawa 2015.
- LAISSITER L.E.: *Etnografia współpracująca i antropologia publiczna*. W: *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane*. Red. H. ČERVINKOVÁ, B.D. GOŁĘBNIAK. Wrocław 2010, s. 449–488.
- MALINOWSKI B.: *Kultura i jej przemiany. Dzieła*. T. 9. Warszawa 2000.
- MRÓZ L.: *Antropologia w działaniu czy antropologia współpracująca. Przypadek Romów*. W: *Antropologia stosowana*. Red. M. ZĄBEK. Warszawa 2013, s. 197–228.
- NIEDŹWIECKI J.: *Etnografia w działalności oświatowej muzeów. Na przykładzie województwa piłskiego*. W: *Funkcje społeczne etnologii*. Red. JASIEWICZ Z. Poznań 1979, s. 189–196.
- POSERN-ZIELIŃSKI A.: *Antropologia stosowana*. W: *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*. Red. Z. STASZCZAK. Warszawa–Poznań 1987, s. 42–44.
- SADOWSKI W.: *Rola etnografii w integracji społecznej regionu gorzowskiego po roku 1945*. W: *Funkcje społeczne etnologii*. Red. Z. JASIEWICZ. Poznań 1979, s. 232–236.
- SKOWRON A.: *Etnologia na sprzedaż. (Obszar zawodowy: badania komercyjne)*. W: *Etnolog na rynku pracy*. Red. K. BARANIAK, A.W. BRZEZIŃSKA, B. WIŚNIEWSKI. Poznań 2013, s. 61–66.
- SONGIN-MOKRZAN M.: *Zwrot ku zaangażowaniu. Strategie konstruowania nowej tożsamości antropologii*. Wrocław–Łódź 2014.
- TYLKOWA D.: *Chłopskie umiejętności techniczne a modernizacja wsi*. W: *Funkcje społeczne etnologii*. Red. Z. JASIEWICZ. Poznań 1979, s. 76–79.
- ZĄBEK M.: *Antropologia w biznesie i przemyśle*. W: *Antropologia stosowana*. Red. IDEM. Warszawa 2013, s. 293–322.
- ZĄBEK M.: *Antropolog w służbie publicznej*. W: *Antropologia stosowana*. Red. IDEM. Warszawa 2013, s. 163–196.

ZĄBEK M.: *Słowo wstępne*. W: *Antropologia stosowana*. Red. IDEM. Warszawa 2013, s. 7–12.

ZĄBEK M.: *Wprowadzenie. Problemy ze stosowaniem antropologii*. W: *Antropologia stosowana*. Red. IDEM. Warszawa 2013, s. 13–38.

Czasopiśmiennictwo

BUCHOWSKI M.: *Czy antropologia powinna być antykultystyczna, apolityczna i pansemiotyczna? Kilka uwag na marginesie książki Marcina Brockiego „Antropologia. Literatura – dialog – przełład”*. „Lud” 2010, nr 84, s. 377–385.

MARCUS G.: *How Short Can Fieldwork Be?* „Social Anthropology” 2008, nr 3 (15), s. 353–367.

Źródła internetowe

HAFNER K.: *Coming of Age in Palo Alto*. New York Times, 10.06.1999. <http://www.nytimes.com/1999/06/10/technology/coming-of-age-in-palo-alto.html> [data dostępu: 20.03.2015].